

<https://doi.org/10.15407/uhj2025.06.152>
УДК 94(477)“19”(092)

Ольга ГОНЧАР

кандидатка історичних наук, старша наукова співробітниця,
відділ української історіографії,
Інститут історії України НАН України (Київ, Україна)
honchar_o_t@ukr.net
<https://orcid.org/0000-0003-0341-4682>

**П. КУЛІШ В ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОМУ
СЕРЕДОВИЩІ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ
1840 — ПОЧАТКУ 1850-х рр.**

Мета — висвітлення початків становлення П. Куліша як одного з провідників українського національного відродження та особливостей його інтеграції в інтелектуальний рух Російської імперії. **Методологічну основу** становить просопографічний підхід й інструментарій інтелектуальної, соціальної історії та історичної психології. **Наукова новизна** полягає у з'ясуванні впливу представників українського, польського, російського наукових середовищ на формування світогляду П. Куліша. Висвітлено початки становлення творчого шляху діяча у зв'язку з його індивідуально-психологічними особливостями. Проаналізовано шляхи й методи побудови творчої кар'єри. **Основні результати.** Інтелектуальний феномен П. Куліша полягає в тому, що він формувався в різних етнокультурних середовищах, посередництвом яких засвоював цінності й досвід світової культури. У характері переважали аристократизм, духовність, емоційність і лідерські риси. Творчі кризи обумовлювалися психологічними та ідейними конфліктами з соціокультурним оточенням. Постать і творчість П. Куліша сповнені суперечностей, ідейних коливань і змін пріоритетів, тож їх осягнення потребує системних міждисциплінарних студій.

Ключові слова: *Пантелеймон Куліш, націєтворення, інтелектуальне середовище, творча кар'єра, духовність, ідейний конфлікт, епістолярна спадщина.*

Цитування: Гончар О. П. Куліш в інтелектуальному середовищі Російської імперії 1840 — початку 1850-х рр. *Український історичний журнал*. 2025. № 6 (585). С. 152—166.
<https://doi.org/10.15407/uhj2025.06.152>

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2025. Стаття опублікована на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND 4.0 (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

Сьогодні Україна знаходиться в точці біфуркації свого націєтворення. Цей процес розпочався в «довгому ХІХ столітті», коли народжувалася модерна українська нація. Тоді теж тривала битва. Однак то була особлива війна, коли зброєю стало слово, а полем битви — мова, література, історія. Українські інтелектуали як визначальна частина національної еліти намагалися відродити історичну пам'ять, виокремити, розвинути й захистити мову — основу національної свідомості, вказати шлях до європейської цивілізації. Однак не слід думати, що складний процес націєтворення так чи інакше мав привести до консолідації українського народу та його етнічної території. Цілковито реальним був шлях до асиміляції українства іншими націями, насамперед російською, польською, угорською та ін. Інтелектуальний фронт ХІХ ст. — важливий період українського державотворення, який досі належно не оцінений, а тодішні подвижники в порівнянні, скажімо, з діячами ХХ ст. все ще мало відомі суспільству.

Саме до таких відноситься Пантелеймон Куліш (1819—1897 рр.), чие життя і творчий доробок вражають розмаїттям напрямів, тематик, дослідницьких практик, а здобутки свідчать про непересічність таланту й неабияку працелюбність. Кулішезнавство як напрям соціогуманітарних студій почало формуватися ще за життя знаного діяча національного відродження, а сьогодні нараховує сотні праць вітчизняних і зарубіжних дослідників. Однак занадто мало розвідок присвячено психології його творчого шляху. Саме цей аспект дає можливість показати причини ідейних коливань П. Куліша, які проявилися в 1860—1890-х рр. Одним із перших напрочуд влучну характеристику йому дав С. Єфремов: «гарячий і холодний заразом», життя котрого — «складний і доволі поплутаний процес», «єдиний тоді на всю Україну письменник-професіонал», який радів зламу свого українського пера [1, с. 1—3]. М. Грушевський приділяв значну увагу творчості й особистості П. Куліша. Високо оцінивши його роль у національному русі, він зауважив, що по смерті Т. Шевченка він «встановив справжню диктатуру розуму в українському літературному і політичному житті» [2, с. 52]. Також історик дав пораду поколінням кулішезнавців — не вичувати суперечності, контрасти в його образі, а «знайти певну логіку і послідовність в цих хитаннях», встановити зв'язки «з великою плеядою своєї доби» [3, с. 8]. Серед сучасних дослідників слід виокремити Є. Нахліка, О. Федорука, Г. Грабовича, І. Гирича, О. Яся тощо. Заслуговує на увагу думка Г. Грабовича про те, що в ХІХ ст. етнічне походження дозволяло таким діячам, як П. Куліш, інтегруватися й постійно звучати в культурному просторі Російської імперії. Однак коли вони ідентифікувалися як українці, то їхній вплив послаблювався [4, с. 134]. Чималий доробок, присвячений П. Кулішеві як провідникові українського інтелектуального руху ХІХ ст., має І. Гирич [5—7]. Фахівець справедливо наголошує, що «українська еліта перебувала під постійним домінуючим впливом національних і державних ідей класичних державних польської і російської націй» [6, с. 6]. І на прикладі П. Куліша це проявляється особливо яскраво. Варто виокремити думку О. Яся, який стверджує, що мислитель завжди займав осібну позицію. Вже на ранніх етапах проявлялася багатоманітність інтелектуальних, культурних і психологічних пластів його мислення [8, с. 463]. Попри чималий доробок дослідників творчості П. Куліша слід зазначити, що увага до його психологічного портрета все ще недостатня. А саме під цим кутом зору доціль-

но висвітлювати причини його ідейних коливань та конфліктів із соціокультурним оточенням. Фактично, першим на це звернув увагу літературознавець В. Петров.

Осмилення образу П. Куліша — справа нелегка, оскільки його інтелектуальна біографія складається зі злетів і падінь, пошуку свого «місця під сонцем», самолюбівання, самокритики та спроб поєднати непоєднуване. Все це доповнене драмами в особистому житті діяча. На наш погляд, П. Куліш виходив за звичні норми суспільства, порушував «червоні лінії», а отже ставав ізгоем. Окремої уваги заслуговує аналіз шляхів, якими він ішов, вибудовуючи професійну кар'єру. Загалом його життя і творчість поєднують у собі досягнення та суперечності українського руху імперської доби. Народився на хуторі Вороніж Глухівського повіту Чернігівської губернії (нині в межах Сумської обл.) в родині, що походила з козацької старшини. З дитинства був хворобливим, тож батько називав його «не таким, як усі». Мати була неписьменною, однак саме від неї син перейняв уміння «вести премудрі речі» та «думати піснею». Особистість Пантелеймона на ранньому етапі формувало товариство, яке було далеким від політики, проте берегло історичну пам'ять про козацькі вольності. Назавжди в його серці закарбувалася старосвітська минувшина, оповита романтизмом усної народної творчості. У психотипі П. Куліша проявлялася боротьба протилежностей — від скупості до надмірної щедрості, від уявної самовпевненості до гострої внутрішньої боротьби. Це вдало підкреслив Є. Нахлік [9, с. 15].

Два роки П. Куліш навчався в Новгород-Сіверському повітовому училищі, а згодом вступив до 3-го класу місцевої гімназії, провівши в її стінах три роки. Відтак батько відмовився фінансувати синову науку, вважаючи це марнотратством. Юнакові довелося працювати вчителем «у поважних панів», а згодом канцеляристом Ніжинського ліцею, щоб заробити на університет. З юних років П. Куліш відчував себе зайвим у власній родині. Батько прагнув нав'язати синові своє бачення щасливого майбутнього — кар'єра імперського чиновника. Натомість юнак цікавився незвіданим світом, де панує свобода думки, слова і мрії.

Ще в юності П. Куліш зіштовхнувся з мовною проблемою. Рідна українська не використовувалася в освіті. Йому довелося вчити так звану «політичну» російську, якою він послуговувався з виразним українським акцентом. Однак добра пам'ять і здібності до літератури швидко вивели його в ранг найкращих учнів. Хрестоматії він цитував напам'ять, а невдовзі почав «писати на всякі теми і піднесеним, і середнім, і низьким слогом» [9, с. 16]. Коли ж вирішив вступати до університету, то наразився, з одного боку, на шалений батьківський осуд, а з іншого — отримав материне благословення. В результаті юнак пішки вирушив до Києва. Власне, це була його перша життєва криза.

У 1839 р. випробування на історико-філологічний факультет Університету св. Володимира П. Куліш пройшов із середнім балом і був зарахований як вільний слухач, але через відсутність документів про дворянське походження диплом не отримав. Ця формальність у подальшому заважатиме йому будувати свою кар'єру.

Майбутній учений зосередився на налагоджуванні стосунків із різними людьми, близькими за інтересами або ж вигідними. Спочатку на його шляху з'явився М. Максимович — перший наставник в українознавстві, котрому П. Куліш представив збір-

ник материнських пісень й одразу заслужив його повагу. М. Максимович познайомив юнака з помічником попечителя шкіл Київського навчального округу М. Юзефовичем. Ця людина відкрила П. Кулішеві шлях до викладання в багатьох закладах. Молодий дослідник читав російську словесність, історію та географію впродовж 1841—1845 рр. Також він отримав чин губернського секретаря, який за тодішньою ієрархією був передостаннім, однак для П. Куліша це було сходиною догори. Як свідчать сучасники, він найбільше любив спілкуватися рідною мовою, вражав своїми здібностями до віршування, мав каліграфічний почерк, багато малював і користувався заслуженою повагою в учнів. Проте з колегами подекуди стосунки не склалися. Його вважали гоноровим, авторитарним і надзвичайно амбітним [9, с. 22—23].

Перебуваючи на службі в Луцьку й Києві, П. Куліш почав активно займатися вивченням українських старожитностей. Він оглядав старовинні замки та розшукував архіви, до яких не завжди мав доступ. Тому дослідник мусив звертатися по допомогу до високопоставлених чиновників. У 1841 р. він звертався до київського генерал-губернатора Д. Бібікова «з найпокірнішим проханням — дозволити видати мені відкритого листа, за яким луцькі чиновники допустили б мене вільно оглянути міські будівлі й архіви» [10, с. 9].

Уміння налагоджувати контакти з корисними людьми сприяло публікації перших літературних спроб письменника. Так, М. Максимович надрукував його твори в альманасу «Киевлянин», а М. Юзефович допоміг отримати доступ до друкарні Київського університету, де у кредит випустили роман «Михайло Чернышенко» й поему «Україна». П. Куліш швидко потрапив у коло однодумців — шанувальників української минувшини братів М. та В. Білозерських, О. Марковича, Д. Пильчикова, О. Іванишева (брата М. Іванишева) тощо. Попри спільність інтересів у цьому оточенні письменник не завжди почувався комфортно — він раз-по-раз проявляв свій запальний характер і поведився не зовсім приязно. При знайомстві з Т. Шевченком у 1843 р. відбулося зближення на творчому ґрунті, однак проявилася індивідуально-психологічної несумісність. Кобзаревій експресивності протистояла Кулішева пунктуальність і розсудливість, але це не завадило їм разом досліджувати Подніпров'я, збирати фольклор, оглядати пам'ятки та співати українських пісень. А ще їх поєднувала любов до живопису. На початку 1844 р. друзі обмінялися портретами (спочатку Т. Шевченко зобразив П. Куліша олійними фарбами, а у відповідь той намалював олівцем поета). П. Куліш допоміг Т. Шевченкові увійти в коло літературно-наукової та культурної спільноти Києва. Тоді він щиро захоплювався талантом Кобзаря.

Не менш цікавим було знайомство письменника з М. Костомаровим. Це відбулося в кабінеті М. Юзефовича, до якого якимось із дружнім візитом зайшов П. Куліш — саме тоді, як історик прибув туди з приводу переведення з Харківського університету до Рівненської гімназії. Спочатку вони заговорили про старосвітську Гетьманщину, далі письменник дослівно процитував літопис і цим вразив молодого дослідника минувшини. Приятелі любили допізна блукати вуличками Києва, оглядати пам'ятки, обмінюватися думками про історичне минуле народу, переказувати прочитану літературу. Так, з'ясувалося, що майже одночасно вони стали українськими народниками під впливом збірок М. Максимовича, тільки

М. Костомарову потрапило в руки видання 1827 р., а П. Кулішеві — 1834 р. [11, с. 60—61]. Значно пізніше останній зазначав: «Я дивився на Костомарова як на майбутнього Тацита, а він на мене — як на майбутнього Вальтер-Скотта. Обидва ми були далекі від істини» [12, с. 62].

Молодий і завзятий П. Куліш мав велике бажання розвивати українознавчі дослідження, тому вирішив започаткувати науково-популярний альманах та спільно з М. Костомаровим видати збірку народних пісень. Злиття інтересів висвітлює широкі епістолярні спілкування з однодумцями, які підхопили цю ідею. П. Кулішеві вдалося заручитися фінансовою підтримкою власника маєтку в Качанівці Г. Тарновського, а М. Костомаров заходився формувати редакційну колегію зі своїх знайомих — А. Метлинського, І. Срезневського. Ті погодилися з умовою, що альманах надрукують у Харкові, а поширюватимуть ще й у Києві. В одному з листів до харківських товаришів історик писав: «Познайомився я з Кулішем і знайшов у ньому людину освічену, обдаровану і глибоко знаючу Україну. Він пропонує видати тут почасове видання, котрого мета була б переважно Русь Південна... У самого Куліша є безліч таких багатих матеріалів, що мені і уві сні не снилося» [13, с. 215—216].

У жовтні 1845 р. письменник звернувся до М. Юзефовича щодо сприяння в остаточному переведенні М. Костомарова з Рівного до Києва: «Київ тепер ще привабливіше для мене, тому що там є Костомаров, котрого товариство для мене так багато означає» [14, с. 21]. Письменник цінував історика не менше, ніж Т. Шевченка. І хоч усіх трьох об'єднували спільні інтереси, однак глибоко в душі П. Куліш задрив обом: М. Костомарову — за освіту та кар'єрне зростання, а поетові — за мистецький талант. Якраз тоді відбулася цікава листовна дискусія з М. Костомаровим щодо шляхів вивчення української мови. Письменник уважав, що «ходіння в народ» не дасть належного розуміння мови, тоді як спілкування з освіченою частиною українського суспільства може стати корисним у цій справі. П. Куліша здивувало, що його приятель відділяв народну історію й культуру від європейської, тоді коли він уважав, що це взаємопов'язані процеси. Для прикладу він наводив українськомовні переклади Т. Шевченка, який подає «і псалми Давида, і почуття, варті уст самого найвищого суспільства» [14, с. 22]. Найгучніше душа письменника прозвучала тоді, коли М. Костомаров сказав, що не визнає себе українцем. П. Куліш вибухнув: «Для чого ви кажете, що ви не українець? Що тільки з гуманістичної ідеї крутитесь між нами? Ми даємо вам право громадянства, до того ж матуся ваша — українка. Я не можу вас так любити, як люблю, коли вважаю українцем. Чи можна заперечувати настільки дорогоцінне для нас ім'я?» [14, с. 24]. Ця дискусія справила надзвичайно великий вплив на усвідомлення М. Костомаровим своєї належності до українства.

У 1840-х рр. П. Куліш зблизився з широким колом інтелектуалів, які цікавилися українською минувшиною й вирізнялися національною, релігійною, соціальною толерантністю. Тому, природно, серед його знайомих з'явилися поляки-українофіли Правобережної України. В тому числі М. Грабовський — знаний дослідник української історії, який став одним із засновників української школи в польському романтичному історієписанні та літературі. Між ними встановили-

ся тривалі дружні стосунки (що у випадку П. Куліша було рідкісним явищем). Із М. Грабовським у Кулішеве життя прийшли К. Свідзінський, С. Зенович, І. Головінський та ін. Більшість із них були прихильниками ідеї польсько-українського зближення з метою європеїзації України під польським проводом. П. Куліш активізував дослідження поляками української історії, в тому числі непростих тем взаємного протистояння обох народів. Він цінував польське коло за те, що ніхто не намагався його колонізувати чи повернути в католицизм, однак пропольські настрої з часом укорінилися у свідомості письменника, вирости в цілу теорію культурно-цивілізаційного поступу України під проводом Польщі. Деталізуємо передумови цих інтелектуальних трансформацій.

М. Грабовський захопив молодшого колегу (різниця у віці становила чотирнадцять років) своєю неупередженістю в поглядах на українську історію. Він виступав за вироблення компромісного бачення на основі студювання джерел і переосмислення маловивчених проблем, зосереджуючись на спільнослов'янській минувшині. Одного разу М. Грабовський сказав П. Кулішу, що «Україна ваша, а в ній культурні пришельці». Кулішеве козакофільство зазнало нищівного удару саме під впливом польського романтизму: «Він був поляк і католик до глибини душі, але це не заважало йому співчувати моєму тодішньому псевдопатріотизму» [9, с. 34]. Судячи з того, що письменник неодноразово наголошував на рівноправному ставленні М. Грабовського до нього, напрошується висновок психологічного характеру. П. Куліш усе життя потерпав від приниженого самолюбства через відсутність дворянського статусу й неможливість отримати певні привілеї, насамперед в освіті. Перебуваючи в українсько-польському оточенні, письменник утверджувався в патріотизмі, вбираючи при цьому уявні принади польсько-шляхетської культури. Його оточенню здавалося, що він «потонув» у «польщизні». Відтоді П. Куліш захоплювався польською літературою та не припиняв контактів із колегами. На схилі літ він згадував, що «все вироблене польською інтелігенцією, все засвоєне нею від Європи шляхом культури зробилось моїм набутком за посередництва Михайла Грабовського» [15, с. 209]. Очевидно, що культурництво й панславізм останнього стали певним взірцем, який вплинув на формування світогляду молодого П. Куліша.

Усередині 1840-х рр. невелике коло інтелектуальної молоді Києва взялося розробляти шляхи пробудження національної свідомості серед українців. До них приєднався й П. Куліш. Феномен Кирило-Мефодіївського товариства достатньо досліджений в українській історіографії, але ми виокремимо кілька важливих аспектів стосовно участі письменника у цій організації. Слідство не змогло довести прямої його залученості в її діяльність, адже жоден із заарештованих не вказував прямо на П. Куліша. Однак ідейне становлення товариства однозначно пов'язане з ним. Ненависть до самодержавства, кріпосництва та національного гніту, а також любов до народу і мрії про його щасливе майбутнє були близькі молодому письменникові, адже він неодноразово на собі відчував станове приниження. В автобіографії він указував на свою роль у формуванні товариства, визначенні програмних засад і шляхів їх реалізації. Не перебуваючи в Києві, П. Куліш був задіяний в обговорення майбутнього України та всього слов'янського світу, щиро під-

тримував ідею єднання народів, знищення рабства, створення підвалин для розвитку рідномовної літератури й освіти. Побудова нового суспільства, заснованого на християнській моралі з рівними правами для всіх станів і статей — висока мета кирило-мефодіївців — цілком збігалася з ціннісними засадами письменника.

Період існування товариства був обнадійливим для П. Куліша в кар'єрному сенсі. Його давній приятель М. Юзефович активно просував Кулішеві твори роман «Михайло Чарнышенко» та «Повесть о старых временах и обычаях малороссийских» у столичний літературний простір. Він пропонував надрукувати їх у деяких петербурзьких виданнях. Зокрема чиновник уважав, що таланту важко «пробитися в люди», але він заслуговує на те, щоб стати впізнаваним у колі найвимогливішої публіки. Зрештою творчість молодого письменника сподобалася ректорові Петербурзького університету М. Плетньову, котрий після особистого знайомства з П. Кулішем і текстом його майбутньої лекції був вражений аристократичністю, стриманістю, релігійністю, талантом, працьовитістю останнього. «Милый молодой чоловік, цікавий і зовнішністю, і чистотою душі, і розумом [...] Куліш — молода людина високих моральних і релігійних правил. Він все більше і більше мені подобається», — писав ректор до мовознавця академіка Я. Грота. Втім той не поділяв захоплення українцем і закликав свого адресанта бути обережним, вважаючи «малоросів» хитрими та підступними [9, с. 41]. Зрештою він отримав призначення до північної столиці на посаду викладача російської філології для державних студентів Царства Польського й Закавказького краю та старшим учителем однієї з гімназій. Таке поєднання забирало в письменника багато часу, він прагнув посісти крісло ад'юнкт-професора університету, однак на заваді стала відсутність належної освіти й наукового ступеня. П. Куліш намагався знайти можливість скласти кваліфікаційний іспит, зокрема просив допомоги у І. Срезневського, однак із цим нічого не вийшло.

Занурившись у російське інтелектуально-культурне середовище, письменник по-особливому переживав розрив із Батьківщиною, тож намагався тримати епістолярний зв'язок із київською громадою — М. Костомаровим, Т. Шевченком, В. Білозерським, М. Гулаком та ін. «Україна і українська мова зробились тепер моєю істинною святинею», — писав він до кирило-мефодіївця О. Марковича. Уважно стежив за діяльністю братчиків, опрацьовував програмні документи. Своєю чергою, ті читали твори П. Куліша, надихалися його патріотизмом. Слід зазначити, що письменникові були близькі релігійно-духовні засади осередку. «Київська молодіж, про котру мова, була глибоко просвічена Святим Письмом; що се була молодіж високої чистоти духовної і що апостольство любові до ближнього доходило в ній до ентузіазму», — писав він [16, с. 359]. П. Куліш займав визначальну позицію в ідейному становленні Кирило-Мефодіївського товариства, а отже в українському суспільно-політичному рухові.

Петербурзький відрізок творчої біографії П. Куліша характеризувався поступовим входженням у нове інтелектуальне середовище, де його українське єство сприймалося по-різному. Щоб стати тут «своїм», письменникові довелося розширювати світоглядні горизонти. Під впливом М. Плетньова він захопився росій-

ською літературою й перекладами світової класики. Його сумнінність підштовхнула ректора довірити йому редагування одного з найпопулярніших тоді наукових часописів — журналу «Современник». Тільки в одному вони не зійшлися. Якщо інтерес до слов'янознавства їх об'єднав, то сприйняття перспектив українства було діаметрально протилежним. Більше того, український патріотизм П. Куліша М. Плетньов оцінював не як переконання, а як таку собі дивакуватість. На схилі літ письменник згадував, що з нього хотіли зробити російського космополіта, але на заваді став його «обласний патріотизм», який уже давно вийшов на рівень національних принципів. Натомість невизнання М. Плетньовим української мови й літератури П. Куліш трактував як прогалину в освіті [12, с. 66]. Столичний інтелектуальний рух затягував П. Куліша у загальноросійський контекст, однак душа його залишалася в Україні. Це неодмінно впливало й на особисте життя. Так, наприклад, він розійшовся з дочкою М. Плетньова — аристократкою-інтелектуалкою Ольгою, котра зневажливо ставилася до української мови, літератури, не бажала їх вивчати.

У 1846 р. письменник опублікував «Повість об українском народі», в якій висловив свої політичні погляди й передбачення, а саме щодо скасування кріпацтва та відродження національної державності. Героїзація козацького чинника, український патріотизм ранніх історичних писань П. Куліша і стали закидами в його бік від російського чиновництва, яке звинувачувало письменника у причетності до Кирило-Мефодіївського товариства. Арешт застав його у Варшаві, де він перебував із молодого дружиною та її братом — Олександром й Василем Білозерськими. Поїздка була діловою, адже П. Куліш готувався посісти кафедру слов'янської філології на правах ад'юнкт-професора. За сприяння того ж таки М. Плетньова і близьких до нього осіб він отримав оплачуване відрядження до Пруссії, Саксонії й Австрії, щоб на основі знань з української та польської мов вивчати інші слов'янські мови західної й південної груп, попрацювати в місцевих архівах, таким чином підготувавшись до читання лекцій для студентів неросійського походження, так званих «інородців» [9, с. 48]. Це рішення викликало здивування серед окремих представників академії наук, котрі не сприймали П. Куліша як російського філолога. Вони вважали, що той не зможе зректися «малоруських фантазій». Із листування А. Куніка з М. Погодіним випливає упереджене ставлення до патріотизму письменника, який драгував росіян своїм «суб'єктивізмом». Прихильність М. Плетньова допомогла йому зламати опір «великоросів», і у житті П. Куліша настав нетривалий, але найщасливіший період [9, с. 49—50].

Вирушивши з Петербурга до Європи у грудні 1846 р., письменник зробив декілька зупинок. Він побував у Москві, де зустрівся з кількома колегами, зокрема з О. Бодяньським. Той був особисто знайомий із чеським і словацьким філологом П.Й. Шафариком, тож звернувся до нього з проханням посприяти П. Кулішеві. Те саме він зробив, коли відвідав М. Погодіна, котрий знав чеха В. Ганку. Мав також намір побачитися з польським поетом А. Міцкевичем, чие ім'я було під заборонаю в Російській імперії. Різдво й Новий 1847-й рік Куліш відсвяткував у Києві, в колі своїх друзів-братчиків. Він знову повернувся на Батьківщину та став палким шанувальником творчості Т. Шевченка. Пізніше в листуванні дав цікаву характеристи-

ку товаришеві, назвавши його поетом слова, пензля і співу [17, с. 487]. Характерно, що П. Куліш допускав діаметрально протилежні оцінки Кирило-Мефодіївського товариства. Перебуваючи в різних середовищах, він мимоволі або ж вимушено то підтримував, то критикував киян. Спілкуючись із поляками, враховував історичні шляхетські упередження і визнавав значущість польських культурних цінностей, позаяк мав намір скористатися цим для власного інтелектуального зростання. Відверто спілкуватися з впливовими росіянами теж було небезпечно. В колі близьких за духом людей на рідній землі в лютому 1847 р. письменник відзначив найважливішу подію особистого життя — весілля. Багато років потому він надзвичайно тепло згадував про це [15, с. 150]. В українській історіографії нерідко зустрічаються критичні оцінки позиції П. Куліша в українсько-польсько-російському трикутнику. Але письменник поринав у різні етнокультурні середовища з метою розширення інтелектуальних та службових можливостей. Без певного пристосування до реалій імперської доби йому навряд чи вдалося б зробити кроки в кар'єрі.

Надії на майбутнє були віцент розбиті 15 квітня 1847 р., коли П. Куліша заарештували, відправили до Петербурга, де він опинився в руках російської таємної поліції — III відділення. Письменник не вважав себе причетним до Кирило-Мефодіївського товариства, але слідство вийшло на його епістолярний зв'язок із його учасниками, в якому «він скрізь висловлював надмірну любов до [...] Малоросії, хибні поняття про її начебто минулу славу і турбувався про відновлення її літератури і народності» [18, с. 100]. Підтвердження у «причетності до змови» знайшли в паперах та в опублікованих творах, насамперед у «Повести об украинском народе», де письменник наважився писати, що «сьому народові не подоба у крѣпацтві бути і що він туманіє від сього» [15, с. 125]. П. Куліша допитували близько двох місяців, висуваючи звинувачення у прагненні «стати гетьманом» в Україні. Генерал Л. Дубельт хотів приспати пильність арештанта, показавши йому листи від дружини, але «Кулішеві ні в чому було признаватись, опріч того, що він свій край любив, як свою душу, й рад би був для його добра хоч би в тачку каторжника запрягтися» [15, с. 124—125]. Від природи письменник мав худорляву статуру і слабке серце, а після допитів узагалі занепав духом і захворів. Про кар'єру професора університету теж можна було забути. З «височайшого повеління» Миколи I у вересні 1847 р. подружжя Кулішів попрямувало до Тули. Покарання було значно м'якшим, ніж М. Костомарова й Т. Шевченка, проте біографія була назавжди «заплямована». Як би влада не намагалась утаємничити справу Кирило-Мефодіївського товариства, а все ж інформація потрапила в Європу, де відразу кілька газет написали про арешти, по-різному трактуючи події та їх учасників. Зокрема в одному з баварських часописів про кирило-мефодіївців відгукнувся як про російських панславистів, вочевидь не маючи до них симпатій [9, с. 65].

Тульський період Кулішевої біографії був сповнений плідної діяльності. Фактично відразу він обійняв посаду канцелярського службовця, а згодом почав редагувати щотижневу газету «Тульские губернские ведомости». Студіювання кількох європейських мов, читання в оригіналах і перекладах творів світового письменства з особливою увагою до історичних займали весь вільний час заслання. При цьому він намагався не втрачати зв'язків із колегами. Найбільше листувався

з московським професором О. Бодянським, котрий регулярно надсилав йому нову літературу. В 1848 р. П. Куліш отримав «Славянские древности» П.Й. Шафарика в перекладі О. Бодянського. Це видання викликало хвилю позитивних емоцій [9, с. 67]. Згодом він напише: «Такі, мовляв, люде тихим робом своїм і щоденною науковою працею вславляють рідну Україну краще, ніж великомовні патріоти, що тільки наших супротивників драгують» [15, с. 126].

Епістолярна спадщина П. Куліша найвиразніше дає змогу відчутти наслідки цього травматичного періоду його життя. Він відчував себе незаслужено зневаженим маргіналом. «Найкраща втіха в горі для нас нехай буде те, що не набуття багатств і не задоволення марнотратства було нашою метою, коли ми для науки і мистецтва не досипали ночей, не доїдали шматка хліба, досить терпіли різного штибу обмеження. Нас не зрозуміли, не оцінили, грубо обійшлись в душі наших дій — це не наша біда, якщо для людини єдина нагорода і єдине покарання існує в його совісті і в усвідомленні правоти і неправоти його дій... Якийсь таємний голос стверджує мені постійно, що істинне і прекрасне на світі живуче до високої степені і неможливо нічим його вбити», — писав він восени 1848 р. в листі до О. Бодянського [10, с. 241].

Упродовж 1848—1850 рр. родина Кулішів зазнавала серйозних матеріальних негараздів, тому намагалася добитися амністії. Так, дружина Олександра поїхала в Петербург, щоб попіклуватися про чоловіка. Контакти з високопосадовцями О. Орловим, Л. Дубельтом, сенатором О. Кочубеем (давнім покровителем Білозерських) сприятимуть помидуванню. Але і творчість письменник не закидав. Наприклад, спілкуючись зі І. Срезневським, надіслав свій рукопис, однак той так і не відповів авторові [10, с. 48—49, 53, 61, 73—75, 81, 94, 106, 119, 123—125]. П. Куліш затамував образу на колегу, що той відмовився повернути збірку українських історичних дум, зібраних спільно з М. Костомаровим. До того ж колишній приятель обійняв посаду, на яку сам П. Куліш претендував перед арештом. Під впливом емоцій у листі до О. Бодянського він атестував І. Срезневського як «мерзенне, істинно мерзенне порождение», «ниций поганець» [10, с. 217].

П. Куліш переймався тим, що творчість не приносила йому таких доходів, аби почуватися повноправно. Ще до заслання він мав борги перед друкарнею Київського університету за роман «Михайло Чарнышенко» й нарис «Україна». В Тулі він не міг вирішити це питання. Коли по смерті батька отримав у спадщину Воронізький хутір, за судовим рішенням його було виставлено на продаж. Тож довелося розпрощатися з надією отримати пристановище на рідній землі [9, с. 71—72].

Попри всі негаразди П. Куліш продовжував комунікувати з представниками різних станів та інтересів. Так, завдяки М. Максимовичу він познайомився зі слов'янофілом О. Хом'яковим, котрий мав маєток у Тульській губернії. Невдовзі з радістю писав, що новий приятель — людина освічена й цікава. Після тісного контакту зі щирим західником М. Плетньовим у П. Куліша з'явився інтерес до представника іншої течії. Згодом він продовжить контактувати з російськими слов'янофілами.

У 1850 р. завдяки цікавому випадку письменник несподівано отримав звільнення. Влітку до Тульської губернії прибув новий очільник, який раптом запросив П. Куліша до себе. Інтерес до висланця підігрівався турботою М. Плетньова й О. Ко-

чубея, тож це зіграло на руку майже зневіреному письменникові. Губернатор запропонував підготувати альбом із тульськими краєвидами та відповідними описами на честь майбутнього приїзду у край імператора. Спочатку витвір показали оточенню самодержця — усім сподобалося. Згодом і сам Микола І схвально сприйняв подарунок. Відтак із нагоди 25-річчя інтронізації автор отримав звільнення й навіть дозвіл на повернення до столиці [9, с. 75—76]. Першою про радісну звістку він сповістив дружину, написавши: «Волю нам вернули!» [10, с. 127]. Події тих років залишили відбиток на психологічному стані П. Куліша. Він став більш замкнутим, часто впадав у депресію, але все ж не відмовився від справи, обраної душею.

Після українських вакацій П. Куліш подався в Петербург у пошуках заробітку. Дякуючи протекції шанувальників, за три місяці він улаштувався в Міністерство державного майна редактором відділу статистики. При цьому залишався у «чорному списку» III відділення. «Неблагонадійність» П. Куліша стала причиною відмови в підвищенні у чині (а отже й платні). Науковою працею він займався у вільний від основної роботи час. Письменник прагнув повернутися в літературу, зробивши цю справу головним своїм заняттям. І як не намагався дотримуватися цензурних вимог, а все ж його не друкували. В утопічному романі «Пётр Иванович Березин и его семейство, или Люди, решившиеся, во что б ни стало, быть счастливыми» (остаточна назва «Искатели счастья») знайшли «соціалістичні та комуністичні» думки, які, мовляв, «підривають святі основи благоулаштованих суспільств і від яких відбулося та відбувається стільки бід у Західній Європі». Згодом П. Куліш підготував переклад з англійської брошури релігійного змісту, на яку шеф III відділення Л. Дубельт наклав резолюцію: «Треба служити і старатися, щоб його забули, тоді згадають» [18, с. 174—175, 179]. Письменник перебивався журнальними статтями, перекладами з різних мов (які треба було постійно вдосконалювати), пропонував свої послуги різноманітним часописам, змушений був ризикувати та підписуватися псевдонімами тощо. На допомогу приходили друзі й гострий розум.

У 1852—1854 рр. П. Куліш опинився серед дописувачів одного з найпопулярніших літературних щомісячників — журналу «Современник», редакторами якого були М. Некрасов та І. Панаєв. Щоб увійти до редакційного колективу і стати «своїм», йому довелося сідати за гральний стіл (хоча до таких занять письменник відчував відразу). Один за одним почали виходити його твори поряд із доробками російських письменників. Йому не імпонував модний тоді фізіологізм, тож він намагався запропонувати щось оригінальне. Так, автобіографічні повісті «История Уляны Терентьевны» та «Яков Яковлич», історичний роман «Алексей Однорог», «Опыт биографии Н.В. Гоголя» тощо знайшли відгук у критиків. Для автора це був прорив, хоч більшість російських письменників негативно оцінювали його стиль. Після заслання й застою у творчості амбітний П. Куліш прагнув слави. В певному сенсі вона до нього прийшла. Наприклад, І. Тургенєв, прочитавши повість «Яков Яковлич», визнав в автора «талант, але невеликий і ненадійний», а ще критикував схильність до психологізму [19, с. 5]. Надалі конфлікт між І. Тургенєвим як представником імперського літературного бомонду та П. Кулішем набуватиме оберті і навіть перейде у площину приватного життя. Особливо ж зненавидів письменника популярний лі-

тературний критик В. Белінський, який не гребував удаватися до лайки на його адресу [4, с. 125]. Однак гостру критику автор уважав своїм успіхом, а твори — окрасою «Современника». П. Куліша надихали позитивні відгуки від слов'янофільського «Москвитянина», де його поставили поряд із Л. Толстим і вбачали провідником переходу від натуралізму до ідеалізму. Наприклад, Б. Алмазов високо оцінив письменника, який створив образи порядних людей із правильними моральними засадами та благородними почуттями [19, с. 8]. Слов'янофіл А. Григор'єв теж звернув увагу на «нове обличчя» в літературі, схвалюючи його прагнення відобразити прекрасне і світле, та при цьому заперечуючи вміння надати образам художньої форми. Його присуд був жорстоким: «Художнього значення ці повісті не мають ніякого» [19, с. 10]. Про П. Куліша писав і ліберальний часопис «Отечественные записки». Він критикував письменника за «романтичний провінціалізм» та ідеалізм, «відхід від дійсності», а отже несучасність. Однак П. Куліш сприймав цю оцінку оптимістично. В одному з листів до О. Бодяньського зазначив: «Краєвський біситься, що випустив із своїх рук. Але який же він дурень: для чого було сваритися» [19, с. 13].

«Невгамовний Куліш» почувався в редакції «Современника» як «біла ворона». З одного боку, він серйозно заявив про себе, а з іншого — змушений був постійно підтримувати образ «свого». Високі моральні й духовні ідеали письменника підсвічували примітивність і приземленість російської літератури миколаївської епохи. Той, хто намагався відійти від «канонів», наражався на тиск влади та суспільства. Тому П. Кулішеві довелося розриватися між бажаним і можливим. Він змушений був писати в популярному тоді дікенсівському стилі. Йому доручили редагувати відділ іноземної літератури, тож він займався перекладами й був добре обізнаний із тодішніми школами. Письменник швидко зорієнтувався та почав публікувати белетристику — короткі оповіді з міського життя «Прогулки по Петербургу», де змальовував побутові картини без будь-якого художнього задуму. Більш складною була боротьба з цензурними обмеженнями. Перші повісті довелося порізати, тому виникали розриви між ідеєю й художньою реалізацією. Сам письменник радив шукати свої думки між рядками, однак це, очевидно, було занадто складно для читачів і критиків. Проводячи експерименти, він раз-у-раз повертався до провінціалізму та романтичного історизму. П. Куліш завжди був автором для обраних. Він залишався «чужим» у не-красовській редакції. По-перше, це зумовлювалося належністю до різних суспільних прошарків. По-друге, він не поділяв світоглядних орієнтирів радикально налаштованих російських різночинців, до яких належала редакція журналу та читацька аудиторія. По-третє, П. Куліш бажав стати літературним метром і духовним наставником українського сільського мешканця, а не розбещеної столичної публіки. Петербург, куди він нещодавно так прагнув, швидко став важким тягарем.

Уже навесні 1853 р. епістолярна спадщина письменника переповнилася темою чужинства і втечі на хутір. Так, наприклад, він писав до М. Білозерського: «З суспільством, до якого ми належимо, ми розлучені величезним моральним станом, місць і поглядів на речі». П. Куліш цілком зважено робив висновки про те, що не заробітки роблять його щасливим: «Я дихаю болотним повітрям, зрідка бачу блакитне небо, мало насолоджуюся зеленню і то штучною і мізерною; знемагаю від

термінових робіт і не освіжаю своїх сил приємною сільською лінню» [19, с. 28]. Щоб творити, йому потрібна була ізоляція від цивілізації. Загалом хутір як місце сили став позитивним образом і пристановищем для П. Куліша в години депресії і втоми від оточення. Співробітництво з «Современником» поступово перетворилося на гальмо для творчості й духовного зростання. «Я ледве живу від моральної втоми», — писав він у травні 1853 р. Тому формальним приводом до розриву з виданням став невчасно виплачений гонорар. «Чи можливо покладатися в грошових справах на п'яниц, картярів і шахраїв, — писав П. Куліш. — Між тим журнальна замовна робота гидка до крику нашому приятелю; він хоче відпочити, освіжити голову і віддатися більш розумній діяльності, за покликом власної душі!» [19, с. 29]. Поступово приходив до антиурбаністики — не в політичному, а у соціально-економічному та духовно-моральному значеннях. Петербург символізувався із «задушною цивілізацією», яка відбирає в людини все найкраще. Хуторянство стає образом моральної і творчої свободи та єднання з природою. Трансформація світосприйняття письменника відбувалася під впливом конфронтації між інтелектуальними потребами й умовами миколаївського режиму.

Отже вже на початку творчого шляху П. Куліш проявив інтерес до етнографії, мовознавства, історії та літератури. Шукаючи своє місце в науці, він сходився з представниками різного соціального й етнічного походження, які ставали джерелом пізнання, натхнення до творчості. П. Куліш не приховував своєї харизми, яка проявлялася у складному характері, особливостях емоційного інтелекту, багатомірному творчому потенціалі. Це призводило до внутрішньоособистісних, особистісно-особистісних та особистісно-групових конфліктів. Вибудовуючи творчу кар'єру, він використовував налагоджені контакти з впливовими особами (чиновниками, вченими, письменниками, видавцями). Визнаючи свою високу місію, П. Куліш навіть у період творчих криз невтомно працював і прагнув до нових вершин. Це в результаті поставило вченого на окремих щабель в інтелектуальному середовищі Російської імперії. В образі П. Куліша ми бачимо визначного українського інтелектуала, яскраву особистість, яка не боялася протистояти викликам доби й відіграла важливу роль у націєтворенні. Надзвичайно актуально звучать думки цього глибокого мислителя: «Прославлять і благословлятимуть майбутні покоління лише тих, хто дбають за те, аби землю нашу посіли в спадщину ті, що промили за неї свою кров... Ми ж безпосередні пани й володарі цієї землі. На ній відіб'ється наше моральне обличчя, і буде вона відома народам рисами цього обличчя, яких ніхто стерти не зможе!» [20, с. 315].

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ / REFERENCES

1. Yefremov, S.O. Bez syntezy: do zhyttvovoi dramy Kulisha. Kyiv, 1924 [in Ukrainian]. [Єфремов С.О. Без синтезу: до життєвої драми Куліша. Київ, 1924. 22 с.]
2. Hrushevskiy, M.S. Tvory u 50-ty t. T. 4. Ch. 2. Lviv, 2013 [in Ukrainian]. [Грушевський М.С. Твори у 50-ти т. Т. 4. Ч. 2. Львів, 2013. 556 с.]
3. Hrushevskiy, M. Bilia dzherel natsionalno-kulturho vidrozhennia Ukrainy (etnopsykholohichni ta sotsialno-tradytsiini pidosnovy Kulishevoi tvorchosti). *Narodna tvorchist ta etnobrafiia*. 1997. 4: 8-28 [in Ukrainian].

- [Грушевський М. Біля джерел національно-культурного відродження України (етно-психологічні та соціально-традиційні підоснови Кулішевої творчості). *Народна творчість та етнографія*. 1997. № 4. С. 8—28].
4. Hrabovych, H. Do istorii ukrainskoi literatury: Doslidzhennia, ese, polemika. Kyiv, 1997 [in Ukrainian].
[Грабович Г. До історії української літератури: Дослідження, есе, полеміка. Київ, 1997. 604 с.].
 5. Hurych, I. Ukrainski intelektuali i politychna okremishnist (seredyna XIX — pochatok XX st.). Kyiv, 2020 [in Ukrainian].
[Гирич І. Українські інтелектуали і політична окремішність (середина XIX — початок XX ст.). Київ, 2020. 452 с.].
 6. Hurych, I. Formuvannia modernoi ukrainskoi natsii: teoriia i suspilni vyklyky (XIX — pochatok XX st.). Ternopil, 2013 [in Ukrainian].
[Гирич І. Формування модерної української нації: теорія і суспільні виклики (XIX — початок XX ст.). Тернопіль, 2013. 112 с.].
 7. Hurych, I. Ukrainska istoriia: cherez identychnist do derzhavy. Kyiv, 2021 [in Ukrainian].
[Гирич І. Українська історія: через ідентичність до держави. Київ, 2021. 270 с.].
 8. Yas, O. Istorychne pismo Kulisha u svitli yoho intelektualnykh transformatsii. *Khronika-2000*. 2009. 78: 459-528 [in Ukrainian].
[Ясь О. Історичне письмо Куліша у світлі його інтелектуальних трансформацій. *Хроніка-2000*. Вип. 78. Київ, 2009. С. 459—528].
 9. Nakhlik, Ye. Panteleimon Kulish: Osobystist, pismennyk, myslytel: u 2-kh t. Kyiv, 2007. 1 [in Ukrainian].
[Нахлік Є. Пантелеймон Куліш: Особистість, письменник, мислитель: у 2-х т. Т. 1: Життя Пантелеймона Куліша: Наукова біографія. Київ, 2007. 463 с.].
 10. Panteleimon Kulish. Rovne zibrannia tvoriv. Lysty. Kyiv, 2005. I [in Ukrainian].
[Пантелеймон Куліш. Повне зібрання творів. Листи. Т. I: 1841—1850. Київ, 2005. 648 с.].
 11. Kostomarov, N.I. Avtobiografija. Kyiv, 2007 [in Russian].
[Костомаров Н.И. Автобіографія. Київ, 2007. 352 с.].
 12. Kulish, P. Vospominanija o Nikolaje Ivanoviche Kostomarov. *Nov*. 1885. IV: 61-68 [in Russian].
[Куліш П. Воспоминания о Николае Ивановиче Костомарове. *Новь*. 1885. Т. IV. С. 61—68].
 13. Aizenshtok, I. Lysty P. Kulisha do. I. Sreznevskoho. *Literaturnyi arkhiv*. 1930. 1/2: 208-222 [in Ukrainian].
[Айзеншток І. Листи П. Куліша до. І. Срезневського. *Літературний архів*. 1930. № 1/2. С. 208—222].
 14. Honchar, O. P. Kulish i M. Kostomarov u kaleidoskopi ukrainofilskoho rukhu (do 200-litnoho yuvileiu P. Kulisha). *Istoriobrafichni doslidzhennia v Ukraini*. 2019. 30: 6-35 [in Ukrainian].
[Гончар О. П. Куліш і М. Костомаров у калейдоскопі українофільського руху (до 200-літнього ювілею П. Куліша). *Історіографічні дослідження в Україні*. Вип. 30. Київ, 2019. С. 6—35].
 15. Kulish Panteleimon. Povist pro ukrainskyi narod. Moie zhyttia (Zhyzn Kulisha). Khutirska filosofia i viddalena od svitu poezii. Kyiv, 2005 [in Ukrainian].
[Куліш Пантелеймон. Повість про український народ. Моє життя (Жизнь Куліша). Хутірська філософія і віддалена од світу поезія. Київ, 2005. 384 с.].
 16. Kulish, P. Tvory: u 2-kh t. Kyiv, 1994. 1 [in Ukrainian].
[Куліш П. Твори: у 2-х т. Т. 1: Прозові твори. Поетичні твори. Поезії і переспіви. Київ, 1994. 752 с.].

17. Shenrok, V. P. A. Kulish (biograficheskij ocherk). *Kievskaja starina*. 1901. 72: 461-492 [in Russian].
[Шенрок В. П. А. Кулиш (биографический очерк). *Киевская старина*. 1901. Т. 72. № 3. С. 461—492].
18. Kurylo-Mefodiivske tovarystvo: u 3 t. Kyiv, 1990. 2 [in Ukrainian].
[Кирило-Мефодіївське товариство: у 3 т. Т. 2. Київ, 1990. 692 с.].
19. Petrov, V. Pantelymon Kulish u piadesiati roky: Zhyttia, ideolohiia, tvorchist. Kyiv, 1929 [in Ukrainian].
[Петров В. Пантелеймон Куліш у п'ядесяті роки: Життя, ідеологія, творчість. Київ, 1929. 573 с.].
20. Malaniuk, Ye. V Kulishevu richnytsiu: Panteleimon Kulish: pysmennyk, filosof, hromadianyn: Do 190-richchia vid dnia narodzhennia P. O. Kulisha. Kyiv, 2009. 306-315 [in Ukrainian].
[Маланюк Є. В Кулішеву річницю: Пантелеймон Куліш: письменник, філософ, громадянин: До 190-річчя від дня народження П. О. Куліша. Київ, 2009. С. 306—315].

Надійшла / Received 05.10.2025

Olha HONCHAR

Candidate of Historical Sciences (Ph. D. in History), Senior Research Fellow,
Department of Ukrainian Historiography,
Institute of History of Ukraine of the NAS of Ukraine (Kyiv, Ukraine)
honchar_o_t@ukr.net
<https://orcid.org/0000-0003-0341-4682>

P. KULISH IN THE INTELLECTUAL
ENVIRONMENT OF THE RUSSIAN EMPIRE
FROM THE 1840s TO THE EARLY 1850s

The purpose is to cover the beginnings of P. Kulish's formation as one of the leaders of the Ukrainian national revival and the peculiarities of its integration into the intellectual movement of the Russian Empire. **The methodological** basis consists of a prosopographical approach and the tools of intellectual history, social history, historical psychology, and oral history studies. **The scientific novelty** lies in determining the influence of representatives of the Ukrainian, Polish, and Russian scientific communities on the formation of P. Kulish's scientific worldview and the development of his creative path. The beginnings of the formation of the creative path of the figure in connection with his individual and psychological characteristics are highlighted. The ways and methods of building a creative career are analyzed. **Main results.** The intellectual phenomenon of P. Kulish lies in the fact that he was shaped in various ethnocultural environments and easily absorbed the values and experiences of world culture. His character was dominated by aristocratism, spirituality, emotionality, and leadership qualities. Psychological and ideological conflicts with the socio-cultural environment conditioned the creative crises of the figure. The figure of P. Kulish as an artist and a person is filled with contradictions and contrasts, and therefore, is surrounded by numerous myths, making its understanding require systemic and interdisciplinary studies.

Keywords: *Panteleimon Kulish, nation-building, intellectual environment, creative career, spirituality, ideological conflict, epistolary.*